

Prvým krokem (realizovaným např. ve stati *K židovské otázce*) byl poukaz na historickou vázanost celého problému. Občanská společnost je chápána v protikladu ke státu nikoli náhodou právě v období buržoazních revolucí. Marx zde poukazuje na zjevný paradox celého procesu sociální emancipace buržoazie: „Záhadou je už to, že lid, který se právě začíná osvobozovat, který právě začíná bořit všechny přehrady mezi různými svými elementy, zakládat politickou pospolitost, že takový lid slavnostně vyhláší práva egoistického člověka odloučeného od ostatních lidí a od pospolitosti . . .“ [Marx-Engels 1956 : 389].

Při zodpovězení této „hádanky“ buržoazních revolucí Marx ve své analýze dvojediného procesu rozkladu občanské společnosti na individua a ustavení politického státu provádí vlastně jakousi kritiku sociálních robinzonád, tedy určitou předzvěst pozdější kritiky robinzonád politické ekonomie. Ukazuje, že chápání (občanské) společnosti jako sumy nezávislých individui svrchovaných ve svém egoismu je jen přechodným historickým produktem, v žádném případě není však výchozím předpokladem společenského života.

Celý další vývoj Marxovy kritiky konstrukce „občanská společnost versus stát“ je zároveň upřesňováním jeho názoru na vztah „individuum-společnost“. Významný krok v tomto směru byl učiněn v práci *Svatá rodina*, kde se konstatuje: „Jen *politická pověra* si ještě dnes namlouvá, že občanský život musí být udržován pohromadě státem, kdežto ve skutečnosti naopak stát je udržován pohromadě občanským životem“ [Marx-Engels 1957 : 140]. Ukazuje se zde iluzornost pojmání státu jako autonomního prvku s regulačními funkcemi v období klasického kapitalismu. Tím se zároveň otevírá možnost věrohodnějšího vysvětlení skutečné povahy a původu státní moci. A konečně se tím také obrací pozornost k reálné povaze vztahů mezi lidmi uvnitř společnosti. V tomto stadiu ovšem není ještě blíže určeno, jaký charakter mají vazby, které udržují pohromadě nejen občanský život, ale i samotný stát.

Definitivní překonání mýtu občanské společnosti jako sumy nezávislých individuí (a zároveň překonání fiktivního protikladu občanské společnosti a státu) je dovršeno v *Německé ideologii*. Marx s Engelsem zde konstatují, že „občanská společnost zahrnuje veškeré materiální styky individuí v rámci určitého stupně vývoje výrobních sil“, výslovně zahrnují do této oblasti průmysl a obchod. Občanská společnost tak tvoří základnu „státu a celé ostatní idealistické nadstavby“ [Marx-Engels 1958 : 50]. V tomto smyslu vymezují klasikové marxismu zcela nově strukturní vztahy mezi občanskou společností a státem. Neomezují se však na toto statické vymezení, postihují uvedené vztahy rovněž v dynamické, vývojové rovině. Konstatují, že iluze protikladu občanské společnosti a státu a jejich zdánlivé vzájemné nezávislosti a nepřevoditelnosti mohla vzniknout teprve poté, co se soukromé vlastnictví oprostilo od pospolitosti (viz „politicky“ podmíněné vztahy vlastnictví v antice i středověku). Jestliže pospolité formy vlastnictví byly základem politického charakteru sociálních vztahů, pak ryze kapitalistické převládnutí soukromých forem vlastnictví poskytlo základ právě tak vzestupu „samostatné“ státní moci, jako i zdánlivě nepolitické formě občanské společnosti.

Právě odvození vzniku občanské společnosti z přesunů v charakteru vlastnických vztahů umožnilo klasikům marxismu prohloubit jejich analýzu hned v několika ohledech:

a) Proměňuje se názor na vztah individua a společnosti. Místo představy buržoazní společnosti jako konglomerátu nezávislých a izolovaných individuí nastupuje představa společenských vztahů vyrůstajících ze základního společenského protikladu: „vlastník — nevlastník“ a členěných dále například podle

typu vlastnictví (vlastníci půdy, obchodního kapitálu, průmyslového kapitálu). Touto cestou se na místo abstraktně chápané občanské společnosti dostává model *třídně rozvrstvené* společnosti buržoazní.

b) Ukazuje se skutečný charakter státu. Není to nositel univerzálních zájmů, je to pouze určitá forma organizace, „kterou si buržoazie musí zavádět navenek i uvnitř, aby si navzájem zaručili své vlastnictví a své zájmy“ [Marx-Engels 1958 : 75]. Nikoli garant obecného zájmu, nýbrž nástroj třídního panství.

c) Spojením problematiky občanské společnosti s problematikou vlastnických vztahů uvádějí klasické marxismu do souvislosti svou kritiku „sociálních robinzonád“ s kritikou robinzonád ekonomických. Ukazují, že pro samostatné individuum i pro soukromé vlastnictví platí stejná logika vývoje: obojí je nikoli předpokladem, nýbrž teprve vyústěním historického procesu.

Jestliže společnost nelze redukovat na prostý souhrn izolovaných jedinců, neplyne z toho, že by taková společnost mohla existovat jinak než skrze konkrétní aktivity a projevy svých členů. Již v *Ekonomicko-filozofických rukopisech z roku 1844* varuje Marx před snahami fixovat „společnost“ jako abstrakci proti individu. Snad nejpregnantněji je tato myšlenka vyjádřena ve známé pasáži v práci *Svatá rodina*: „*Dějiny* nedělají nic. Nemají žádné bohatství, neprobojovávají žádné boje! To všechno dělá, má a probojovává *člověk*, skutečný, živý člověk; není to tak, že by „*dějiny*“ používaly člověka jako prostředku k dosažení *svých* cílů — jako by byly nějakou zvláštní osobou — ne, *dějiny* nejsou *ničím* jiným než činností člověka, který sleduje své cíle“ [Marx-Engels 1957 : 111].

Marxistické pojetí vztahu mezi společností a jejími členy se tak stává v pravém slova smyslu dialektickým. Ať již vezmeme Marxovo konstatování z *Ekonomicko-filozofických rukopisů* (společnost sama produkuje člověka jako člověka i je jím sama produkována), či jeho třetí tezi o Feuerbachovi (změnění lidé jsou produkty změněných okolností, avšak okolnosti mění právě lidé), všude nacházíme formulace dosvědčující vzájemnou odkázanost společnosti jako celku a jejích prvků, vzájemnou odkázanost společenského dění a jeho nositelů.

2) Již ze samotného principu oboustranné závislosti mezi charakterem společnosti a aktivitami jejích členů plyne další znak, který považujeme z hlediska historicko-materialistického pohledu na společnost a na sociální jednání za podstatný: aktivity členů společnosti *nejsou nepodmíněné*. Jejich možný charakter a průběh je určován vztahy, které existují objektivně, nezávisle na přáních jednajících aktérů.

Také tento princip marxistického chápání povahy sociální reality bychom pochopitelně mohli doložit celou řadou citátů z prací klasiků. Omezíme se na citaci jedinou, která ovšem dokazuje, že Marx dospěl k docenění principu objektivnosti společenských vztahů přesahujících vědomí konkrétních individuí již ve své nejranější tvorbě. V Obhajobě moselského dopisovatele uvádí: „Zkoumání poměrů *ve státě* velmi snadno svádí k tomu, že se přehlídí *věcná povaha poměrů* a všechno se vysvětluje *vůli* jednajících osob. Existují však *poměry*, které určují jednání jak soukromých osob, tak jednotlivých úřadů a jsou na nich právě tak nezávislé jako způsob dýchání“ [Marx-Engels 1956 : 202].

3) Když klasické marxismu hovoří o charakteru vztahů, do nichž jednotliví členové společnosti vstupují a v jejichž rámci jediné mohou rozvíjet svou aktivitu, důsledně (i když v poslední instanci) vyvozují tento charakter z charakteru převládajících *poměrů výrobních*.

Zejména počínaje *Německou ideologií* stává se právě teze o určující úloze výrobních poměrů společným jmenovatelem, který propojuje Marxovy a Engelsovy analýzy nejrůznějších oblastí sociální reality. Takovým programem je pro-

niknuta celá *Německá ideologie*: „Čím individua jsou, závisí na materiálních podmínkách jejich výroby.“ „Souvislost mezi lidmi je podmíněna potřebami a způsobem výroby.“ „Materiální vztahy tvoří základ všech vztahů.“ „Úkolem empirického zkoumání je prokázat souvislost společenské a politické struktury s výrobou.“ „Lidé rozvíjející svou materiální výrobu a své materiální styky mění s touto svou skutečností i své myšlení a produkty svého myšlení“ [Marx-Engels 1958 : 35–44].

Jakkoli jsou uvedené myšlenky Marxe a Engelse notoricky známé a často citované, je zapotřebí zdůraznit, že právě bez nich by byly oba dosud vyložené principy pojmání sociální reality v zásadě akceptovatelné velkou částí nemarxistických teorií společnosti. Právě připojení tohoto principu k oběma předchozím tvoří teprve spolehlivou hranici pro jednoznačné odlišení historického materialismu od různých verzí nemarxistických pojetí povahy společnosti.

4) Všechna předchozí určení (tedy vzájemná vázanost individuí, podmíněnost přítomných aktivit minulým vývojem, určující význam procesu materiální reprodukce společnosti) tvoří teprve ve svém souhrnu základ marxistického chápání *sociální podstaty člověka*. V tomto smyslu je marxistické chápání podstaty člověka syntetickou kategorií, nevyčerpává se v jednotlivých, jakkoli podstatných určeních.

Právě v tomto smyslu je také zapotřebí interpretovat Marxovu šestou tezi o Feuerbachovi, v níž je lidská podstata ztotožněna se souhrnem společenských vztahů. Všechny tři dimenze (které lze s jistou mírou nepřesnosti identifikovat jako sociabilitu, historičnost a materiálnost) vstupují společně jak do povahy společenských vztahů, tak do podstaty člověka.

Klademe důraz na současnost výskytu všech tří určení povahy sociální reality jako na podstatný prvek marxistického stanoviska. Z hlediska současného stavu polemiky mezi marxistickou a nemarxistickými koncepcemi společnosti a člověka totiž nemůže být hlavním „trumfem“ marxistické argumentace jednoduše poukaz na lidskou podstatu jako na souhrn společenských vztahů. Tento argument byl dostatečně průkazný v době, kdy byl Marxem používán v polemice s idealistickou filozofií, která mimo jiné abstrahovala od společenských předpokladů při zkoumání povahy lidského vědomí a od významu materiální reprodukce při zkoumání významu vědomí pro charakter lidské společnosti a jejího vývoje. V současnosti však marxismus polemizuje především se sociologickými a etnologickými koncepcemi. Pro jejich velkou část je teze o lidské podstatě jako souhrnu společenských vztahů ve své obecné formulaci docela dobře přijatelná. Jádrem polemiky se pak pochopitelně přesunuje k otázce *povahy* společenských vztahů. A právě v tomto bodě získává zásadní význam komplexní marxistické pojetí.

Při výkladu povahy společenských vztahů (jejichž význam rámcově uznávají) vyzvedávají jednotlivé nemarxistické sociologické směry vždy některé ze tří dílčích určení, přičemž význam zbylých zpravidla podceňují.

Patrně nejčastěji se lze setkat s vyzvednutím kritéria *sociability*. Pro současné sociologické a sociálně psychologické koncepce rozhodně nejsou typické robinzonády, s nimiž musel polemizovat Marx v polovině minulého století. Vzájemná závislost individuí a dialektika ve vztahu společnosti a jejich částí jsou běžně uznávány. Kategorie sociálních vztahů v tomto typu sociologického myšlení nabývá podobu konceptu *interakce*. Deformovanost tohoto nemarxistického přístupu se projevuje zpravidla v nedocnění obou zbylých určení povahy sociálních vztahů. Interakce je chápána ahistoricky, subjektivně a její těžiště je přesouváno do symbolické roviny způsobem, který znemožňuje docenit materiálně přetvářející aspekt lidské činnosti. (Některé prvky tohoto přístupu lze demonstrovat na koncepcích řady stoupenců G. H. Meada.)

Rovněž historická dimenze sociálních vztahů — chápaná opět izolovaně od dimenzí ostatních — bývá určitými nemarxistickými sociologickými směry jistým způsobem tematizována. To je případ směrů soustředěných na analýzu jazyka (s jeho schopností překračovat prostor a čas), či vzorů chování (jako prostředku fixování minulých zkušeností), či konečně na fenomenologicky inspirovanou analýzu způsobů předávání každodenního vědění. V tomto posledním případě vystupuje jako zvlášť naléhavý problém intersubjektivita, tedy podstatný aspekt dimenze sociability. Ve všech zbylých případech zůstává navíc zpravidla nevyřešena otázka vztahu symbolických a materiálně přetvářejících aspektů lidské činnosti.

Konečně můžeme poukázat i na třetí možnou deformaci při výkladu povahy společenských vztahů, která spočívá v umělém izolování dimenze ekonomiky od ostatních rozměrů sociální skutečnosti. Patří sem především ty sociologické konstrukce, které vycházejí z představy člověka jako tvora typu homo economicus. Tento typ myšlení redukuje sociální vztahy na vzájemnou kalkulaci výhodnosti různých variant jednání. Deformace rozměru sociability se projevuje v umělé racionalizaci všeho lidského jednání, výrazná je rovněž tendence k ahistorismu v chápání sociálních jevů. (S typickou odrůdou této koncepce se lze setkat v případě teorie směny G. C. Homanse.)

Jak již bylo zdůrazněno, hlavní přednost marxistické interpretace povahy společenských vztahů spatřujeme v důsledném propojení sociálních, historických a materiálně ekonomických aspektů těchto vztahů. Zvlášť plasticky je toto propojení vyjádřeno v myšlence klasiků, podle nichž v dějinách „je na každém stupni už napřed nějaký materiální výsledek, nějaký souhrn výrobních sil, historicky vytvořený vztah k přírodě a vzájemný vztah mezi individui, souhrn, který každé generaci předává generace předchozí, masa výrobních sil, kapitálů a okolností, které si sice nová generace na jedné straně přizpůsobuje, ale které této generaci zase předpisují její vlastní životní podmínky a dávají jí určitý vývoj, zvláštní charakter — že tedy okolnosti jsou vytvářeny lidmi, stejně tak jako jsou lidé vytvářeni okolnostmi“ [Marx-Engels 1958 : 51].

* * *

Z provedené „inventarizace“ určitých, pro nás zvlášť relevantních principů historického materialismu vyplynula zároveň jednoznačná východiska pro další postup při analýze problematiky sociálního jednání. Marxistickou koncepci sociálního jednání si lze stěží představit jinak než jako konkretizaci teze, podle níž je lidská podstata souhrnem společenských vztahů strukturně přesahujících a historicky předcházejících existenci konkrétních individuí, přičemž za určující pro charakter těchto vztahů je nutno považovat vztahy spjaté s procesem materiální reprodukce společnosti.

V dalším kroku tedy půjde o to, nalézt právě v procesu materiální reprodukce společnosti (chápané jako jednota výroby, rozdělování, směny a spotřeby) takový mechanismus, který by mohl sloužit pro objasnění povahy sociálního jednání.

K tomuto zkoumání nepřistupujeme zcela nepřipraveni. Víme již, že teorie sociálního jednání, má-li být použitelná pro výklad komplexní sociální reality, musí splňovat minimálně následující požadavky:

- a) musí být schopna vysvětlit, jak je možná *koordinace činností* většího počtu jednajících,
- b) nesmí opomíjet *aktivní charakter* jednání konkrétních aktérů,
- c) musí však zároveň doceňovat *objektivní určenost* těchto aktérů širšími společenskými podmínkami, v nichž jednání probíhá.

Jinými slovy: teorie sociálního jednání musí být schopna pojmout jednající individua v rámci širších společenských kontextů, aniž by jejich jednání na tyto kontexty redukovala.

Všechny uvedené podmínky jsou podle našeho názoru splněny v koncepci, kterou lze odvodit bezprostředně z Marxovy analýzy zboží výroby, z jeho analýzy povahy směnné hodnoty.

Zrekapitulujme nejprve samotnou Marxovu analýzu, abychom ji pak převedli do kategorií sociálního jednání. Budeme přitom vycházet zejména z Marxových rozborů obsažených v jeho *Rukopisech Grundrisse* [Marx 1971, 1974, 1977].

Při analýze oběhu zboží rozebírá Marx důsledky, které plynou z toho, že výrobek je vyráběn nikoli jako bezprostřední užitná hodnota, nýbrž právě jako *hodnota směnná*. Všimá si momentů implicitně obsažených v jakékoli realizaci směnných hodnot. Tyto momenty plynou ze skutečnosti, že směnnou hodnotu lze realizovat právě jen skrze prodej a zcizování. Předpokladem je, že výtvar bezprostředního výrobce má charakter výrobku jen potud, pokud je výtvozem určeným pro jiné, pokud je tedy možno se ho směnou zbavit. Stejný předpoklad ovšem musí být východiskem úvah i všech ostatních výrobců. Také oni mohou se svými výtvary počítat jako s výrobky jen pokud se jich zbaví směnou, také pro ně je tedy výroba konkrétních předmětů pouze prostředkem, nikoli vlastním účelem. V procesu oběhu se takto navzájem podmiňuje „všeobecné zbavování“ a „všeobecné přisvojování“.

Výrobce zboží přirozeně předpokládá, že jeho výrobek má nějakou užitnou hodnotu, nikoli však pro něj samého. Pro něj je významná pouze směnná hodnota výrobku. Výrobce takto vyrábí pro své potřeby teprve oklikou přes výrobu pro potřeby druhých. Vyrábí tedy pro společnost (jeho práce má tudíž společenský charakter), a to pro společnost, jejíž další členové opět v nějaké jiné oblasti vyrábějí pro něho, aby se tak stejnou oklikou uspokojily i jejich potřeby.

Výsledkem je oběh, tedy „pohyb, v němž se vlastní produkt klade jako směnná hodnota (peníze), tj. jako společenský produkt, a společenský produkt se klade jako vlastní (jako individuální užitná hodnota, předmět individuální spotřeby)“ [Marx 1977 : 210].

V procesu produkce směnných hodnot tak vzniká situace kvalitativně odlišná od poměrů založených na výrobě hodnot užitných. Především vzniká kvalitativně nový stupeň závislosti individuí na společenském celku. Namísto závislosti přírodní povahy (příbuzenské svazky, příslušnost k lokální pospolitosti), nastupuje závislost zprostředkovaná čistě ekonomicky. Taková závislost by se nemohla rozvinout v situaci, kde by různí lidé měli stejné potřeby a vyráběli pro jejich uspokojení všichni tytéž výrobky. Tato závislost skutečně také neexistovala ve společnostech, v nichž individua vyráběla sama všechny prostředky své bezprostřední obživy. V těchto, zpravidla agrárních zemích také nemá výroba společenský charakter.

Mezistupně k nové organizaci sociálních vztahů je situace, kdy ještě nerozvinutá forma směnné hodnoty vystupuje pouze jako nevýznamný přebytek nad užitnou hodnotou, kterou výrobce vyrobil pro vlastní spotřebu.

Teprve v buržoazní společnosti dochází ke vzájemnému uspokojování potřeb výrobců „prostřednictvím látkové rozdílnosti jejich práce a jejich zboží dělá z jejich rovnosti vztah naplněný sociálním obsahem a z jejich zvláštní práce činí zvláštní způsob existence sociální práce vůbec“ [Marx 1977 : 219]. Teprve na tomto stupni se rozvíjejí sociální závislosti vyvolávané čistě ekonomickými mechanismy, tj. bez příměsi předkapitalistických forem „vněekonomických“ pout.

Pro postižení celkového charakteru nově vzniklého typu vzájemné závislosti individuí považujeme za klíčové následující Marxovy formulace, které vyzdvihují jednotu dvou zdánlivě neslučitelných stránek výroby směnné hodnoty, tedy jednotu zdánlivé izolovanosti (zdání, které bylo vtěleno do podoby „občanské společnosti“) a přitom faktické propojenosti vyrábějících subjektů. Marx o tom říká: „Směňující vyrobil zboží, a to pro výrobce zboží. Tato okolnost zahrnuje dva momenty. Na jedné straně vyráběl jako nezávislé soukromé individuum, z vlastní iniciativy určené pouze svou vlastní potřebou a svými vlastními schopnostmi, sám od sebe a sám pro sebe, a to ani jako člen prvobytného společenství, ani jako individuum, které se podílí na výrobě bezprostředně jako individuum společenské, a proto také nemá ke svému výrobku vztah jako k bezprostřednímu zdroji existence.

Na druhé straně však toto individuum vyrobilo *směnnou hodnotu*, výrobek, který se teprve prostřednictvím určitého společenského procesu, určité metamorfózy stává produktem pro ně samé. Vyrábělo tedy už v takové spojitosti, za takových výrobních podmínek a směnných vztahů, které nastaly až v důsledku dějinného procesu, ale jemu samému se jeví jako přírodní nutnost. Nezávislost individuální výroby je tak doplněna společenskou závislostí, která nachází svůj odpovídající výraz v dělbě práce“ [Marx 1977 : 211].

Se stoupajícím stupněm rozvinutosti dělby práce se jednota izolovanosti bezprostředního výrobce a zároveň zprostředkované propojenosti všech výrobců projevuje jako jednota růstu mnohostrannosti společenských potřeb při současném růstu jednostrannosti individuálních výrobců.

Marx ovšem ukazuje, jak je i nadále *zdání izolovanosti* jednotlivých výrobců v podmínkách zboží výroby umožněno paradoxně právě jejich naprostou *vzájemnou závislostí*, zprostředkovanou zákony trhu. Individua mohou vyrábět jako samostatní výrobci jen pokud jejich výroba respektuje pravidla směny, která regulují veškerou výrobu i spotřebu ve společnosti. Marx konstatuje, že předpoklady k tomu, aby jednotlivci mohli vystupovat jako nezávislé subjekty, jsou ekonomické povahy a nemají se svobodou a nezávislostí individuí příliš společného.

Marx přitom nepropadá šablonovitému vidění romantizujících kritiků kapitalistické společnosti, kteří kladli proti věcně smluvním vztahům idealizovanou osobní pouta feudální minulosti. Dává přednost věcné souvislosti před absencí jakékoli souvislosti anebo dokonce před lokální závislostí založené na pokrevních vztazích či přímo na vztazích nadvlády a poroby.

Marx nepropadá ovšem ani iluzím buržoazní racionality, která byla fascinována rozbitím svazků osobní závislosti v domnění, že s odstraněním předbурžoazních forem společenské nerovnosti zaniká společenská nerovnost jako taková.

Jádrem Marxových úvah o zboží a jeho oběhu je myšlenka o tom, že směnná hodnota vytváří vzájemnou a všestrannou závislost individuí, která jsou si přitom osobně navzájem zcela lhostejná. Jde o souvislost, která je nezávislá na vědění a vůli jednotlivců, a přesto vyrůstá z jejich vlastního jednání a uplatňuje se právě skrze ně. Mechanismus světového trhu je výrazem této souvislosti jednotlivce se všemi ostatními i výrazem nezávislosti této souvislosti na vůli jednotlivých zúčastněných. Souvislost vzájemně si lhostejných jedinců je zprostředkována vzájemným tlakem všeobecné nabídky a poptávky.

Marx při analýze výroby založené na směnné hodnotě analyzuje vlastně určitý speciální případ sociálního jednání, přičemž je zde v principu zachycen mechanismus sociálního jednání obecně. Lze se, podle našeho názoru, pokusit rozšířit principy jeho analýzy na všechny případy jednání, pokud vůbec má sociální charakter.

Především: Marxův rozbor povahy směnné hodnoty je pro nás cenný tím, že je zde ukázáno, jakým způsobem jsou společensky spjata zdánlivě nezávislá individua a v jakém smyslu je tato jejich vzájemná spjatost skutečně nezávislá na jejich vlastních intencích a představách, které o sobě a svém jednání chovají.

Můžeme formulovat obecné tvrzení o povaze každého sociálního jednání: podstata sociálního jednání je ve vztahu k jednání individuálnímu v obdobné relaci, v jaké je mechanismus výroby směnných hodnot k mechanismu výroby hodnot užitných. Potom platí, že v individuálním jednání (tedy v jednání tak, jak je chápe samotný aktér) se člověk projevuje jako „nezávislé soukromé individuum“ jednající „z vlastní iniciativy a určené pouze svou vlastní potřebou a svými vlastními schopnostmi, sám od sebe i sám pro sebe“.

Takový charakter činnosti je však umožněn (a přitom ovšem i podmíněn) právě tím, že jednající zároveň nutně participuje na mechanismu jednání sociálního, jehož komplexní povahu si on sám vůbec nemusí uvědomovat. Přitom právě díky sociálnímu aspektu jeho jednání se jeho vlastní činnost „teprve prostřednictvím určitého společenského procesu“ stává činností pro něj samého. Zdánlivá nezávislost individuálních jednání je tak doplněna faktickou společenskou závislostí jednajících.

Při naší parafrázi Marxova textu má centrální význam ten princip směnné hodnoty, podle něhož v samotném základu mého jednání (u Marxe: výroby produktu určeného jako zboží) tkví celá série předpokladů týkajících se druhých osob a jejich jednání (např. že mají určité potřeby, které můj výrobek může uspokojit, že samy vyrábějí výrobky, které mohu potřebovat já apod.). Princip výroby směnné hodnoty i princip sociálního jednání je tedy tentýž: je jím zdánlivá nezávislost jednajícího spočívající ovšem na předpokladu jeho faktické podřízenosti souboru pravidel, jejichž podstatou je respektování jednání druhých a kalkulace s nimi.

Existuje ještě další významná shoda v principech sociálního jednání a produkce směnných hodnot: obojí je podřízeno pravidlům, která se prosazují sice skrze činnost *souhrnu* individuí, avšak nezávisle na přáních každého *konkrétního* jedince.

Výrobce směnné hodnoty si podržuje zdání samostatnosti, pouze pokud se podílí na realizaci nadosobních pravidel (poptávky a nabídky), tedy pokud nepřestane vyrábět s ohledem na zákony trhu. Jakmile by přestal tyto zákony respektovat (nebo dokonce přestal vyrábět), vymaní se sice ze své závislosti na těchto pravidlech, ale za cenu ztráty své vlastní samostatnosti (respektive zdání své samostatnosti) jakožto svobodného a nezávislého výrobce. Právě tak jednající v nejobecnějším smyslu se může „osvobodit“ ze závislosti na pravidlech sociálního jednání (tedy v podstatě od nutnosti brát do úvahy pravděpodobná jednání druhých) pouze za cenu přerušení kontaktu s druhými, čímž se opět zbavuje i posledního zdání sebe sama jako samostatně a zodpovědně jednající osoby.

Při pokusu vyvodit podstatné analogie mezi procesem výroby směnných hodnot a fungováním sociálního jednání obecně je nutno vystříhat se nebezpečí krátkých spojení. Sociální jednání nespočívá v jakémsi bezprostředním vyměňování určitých hodnot za protihodnoty (jak se to snaží dokázat v teorii sociální směny G. C. Homans). Přirovnání sociálního jednání k určitým aspektům zboží výroby má hlubší význam. Jde o to, že každý konkrétní jednající subjekt je ustavičně nucen (má-li být jeho činnost pro druhé i pro něho samotného vůbec smysluplná) orientovat své jednání podle vztahů, které existují nezávisle na jeho vlastní vůli, i když zároveň nemohou být reprodukovány jinak než právě jen skrze sumu konkrétních jednání zúčastněných aktérů. Ana-

logie se směnnou hodnotou spočívá tedy v tom, že jednající je nucen (nechce-li ztratit status samostatného a rovnocenného partnera) brát při svém jednání do úvahy předpoklady o reakcích, které jeho jednání pravděpodobně vyvolá u druhých. Musí brát do úvahy rovněž to, že druzí kalkulují podobně s jeho reakcemi na jednání svá.

Již na tomto místě vidíme, že v této interpretaci marxistická koncepce jednání předjímá některé základní prvky a principy, které byly formulovány explicitně teprve stoupenci teorie sociálních rolí. Jedná se o princip vzájemné orientovanosti jednání v průběhu interakce, o soubor předpokladů a očekávání týkajících se reakcí partnerů, s nimiž jednající do interakce vstupuje. Marxistické pojetí umožňuje ovšem hlubší analýzu, než jakou dovoluje běžná výbava teoretiků sociálních rolí. Model sociálního jednání postavený na analogii s koncepcí směnných hodnot totiž umožňuje brát v úvahu i mechanismy reprodukce sociálního světa, které překračují oblast vědomí a chtění jednotlivých partnerů zúčastněných v interakci.

Analogie vedená mezi výrobou zboží a realizací jednání může být plodná ještě v dalším ohledu. Konkrétní výrobek je, jak známo, jednotou užité hodnoty a hodnoty směnné, má tedy dvojaký charakter. Podobně dvojaký charakter má každé realizované jednání. Neexistují oddělené modely jednání individuálního a jednání sociálního. Každý realizovaný akt obsahuje v sobě zároveň projevy individuální spontaneity a neopakovatelnosti i sociální typičnosti a podmíněnosti.

Lze si samozřejmě teoreticky představit jednání, v němž by prvá složka (spontaneita) či složka druhá (vnější určenost) naprosto převládla a alternativní prvek zcela potlačila. Prvý typ by se ve své vyhrčené podobě vystavoval nebezpečí naprosto nekomunikovatelnosti. Byl by vyjádřením bezbřehé spontaneity, která naprosto nepočítá s reakcemi druhých, které tedy nejde o nic než o nebrzděný výraz vnitřních stavů. Aktér tohoto typu by pochopitelně velmi brzy vypadl ze systému sociální interakce, protože jeho reakce by se staly pro druhé naprosto předvídatelnými. Je dáno v samotné povaze vzájemné orientace, že partneři v interakci mohou kalkulovat jen s jednáním toho, o němž oprávněně předpokládají, že také on ve svém jednání kalkuluje s reakcemi jejich.

Opačný extrém by se odehrával hluboko v oblasti rituálních praktik. Jednání subjektu by nebylo ani zčásti prostředkem výrazu jeho vlastní individuality, realizace určitých činností by byla z jeho strany pouze výrazem naprosto konformity s poměry existujícími mimo něj a diktujícími mu do nejmenších podrobností „repertoár“, který má sehrát.

Oba vylíčené typy jsou pochopitelně ve své extrémnosti pouze umělými fikcemi. Skutečně realizovaná jednání mají dvojaký charakter, představují bohatě odstupňovanou jednotu spontaneity a vnější určenosti. Existence jednoho pólu bez korigující přítomnosti pólu druhého je právě tak absurdní, jako by byla existence zboží, které by nepředstavovalo jednotu hodnoty užité a směnné.

Vrátíme-li se k výčtu některých zásadních principů historického materialismu z prvé části této stati, můžeme konstatovat, že právě výklad sociálního jednání podaný jako určitá analogie Marxova výkladu fungování zboží výroby a povahy směnné hodnoty umožňuje postihnout komplexní charakter lidské podstaty jakožto souhrnu společenských vztahů.

1) Vyložená koncepce sociálního jednání nechápe společnost mechanicky jako prostý souhrn izolovaných jednotlivců. Naopak ukazuje, jak je zdánlivá nezávislost jednání konkrétních individuí umožněna teprve jejich faktickou participací na společenských vztazích nadindividuální povahy. Zároveň však tato koncepce dokládá, že reprodukce nadindividuálních společenských vztahů není

можна́ jinak než skrze aktivity konkrétních individuí. Tímto způsobem jsou postiženy oba základní aspekty lidské *sociability*.

2) *Objektivita* a *historicitá*, které vymezují rámec možných aktivit jednajících subjektů, je obsažena v nastíněné koncepci sociálního jednání ve stejném smyslu, v jakém ji obsahuje Marxův rozbor podmínek směny zboží. Respektování těchto podmínek, které časově oblast činnosti individua předcházejí a strukturně ji přesahují, je nezbytnou podmínkou úspěšnosti činnosti výrobní, právě tak jako smysluplnosti činnosti nevýrobního charakteru.

3) V neposlední řadě umožňuje vyložený postup přímo programově vázat celou oblast lidských aktivit s dimenzí výroby a směny materiálních statků, na oblast *materiální reprodukce* společnosti. Netvrdí se přitom, že veškerá různorodost lidských aktivit je bezprostředně podmíněna ekonomicky. V oblasti materiální reprodukce je „pouze“ nalezen klíč k objasnění logiky každého jednání, pokud je lze považovat vůbec za jednání sociální.

4) Tímto způsobem je zároveň potvrzeno komplexní chápání sociální podstaty člověka. Je vyložena dvojedinost specificky individuálních a zároveň nutně sociálních projevů individua. Jedná se o ilustraci pojetí, které Marx formuloval v obecné rovině již v *Ekonomicko-filozofických rukopisech*. „Zralý Marx“ je pak formuloval při analýze nikoli filozofického, nýbrž ekonomického materiálu. Právě oklikou přes výrobu pro potřeby druhých (respektive oklikou přes jednání, jehož smysl je orientován podle jednání druhých) se individuum projevuje jako společenská bytost, a to dokonce i v situacích, kdy není bezprostředně účastno „pospolitého života“.

Literatura

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1956.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.

Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ (Ekonomické rukopisy z let 1857–59)*. Praha, Svoboda 1971, 1974, 1977.

Charin, J. A.: *Socialnoje dejstvije*. Nauka i tehnika 1980.

Резюме

Я. Келлер: Марксистская концепция социального поведения

Представленная статья — часть более крупного труда, целью которого является формулировка марксистской концепции социального поведения, применимая при критике позитивистских и непозитивистских теорий социального поведения.

В введении автор осуществляет некоторую инвентаризацию тех принципов исторического материализма, которые особо релевантны для указанной проблематики. В этой связи он указывает на необходимость уточнить тезис о сущности человека как совокупности общественных отношений так, чтобы он был применимым не только в полемике с идеалистической философией, но и в полемике с социально более обоснованными теориями современной немарксистской социологии, культурной антропологии и социальной психологии.

Марксистскую точку зрения по проблематике социального поведения автор стремится вывести из анализов социальных связей, сопровождающих производство товаров, осуществленных Марксом, как их можно найти в «Экономических рукописях 1857–1859 годов». Автор полагает, что именно на основе этого анализа специального случая поведения социальных актеров, осуществленного Марксом, можно сформулировать общие принципы теории социального поведения, которые:

- I) последовательно учитывают основные тезисы исторического материализма,
- II) применимы не только при критике теории социальной смены Хоманса, но и при критике феноменологических и интеракционистских концепций поведения, включая теорию социальной роли,
- III) доказывают иллюзорность стремлений веберовского толка найти именно в категории социального поведения область, не допускающую возможность марксистского анализа.

Summary

J. Keller: On the Question of the Marxist Conception of Social Behaviour

This paper is a part of a more extensive study aimed at formulating a Marxist conception of social behaviour to be applied in criticisms of both positivistic and non-positivistic theories of social behaviour.

The introduction brings a certain inventory of the principles of historical materialism that are particularly relevant to the problem area under examination. In this connection the necessity is pointed out to formulate with more precision the thesis considering the substance of man as a complex of social relations, so as to make it usable in polemizing not only against idealistic philosophy but also against the socially more enlightened theories of contemporary non-Marxian sociology, cultural anthropology and social psychology.

An attempt is made to deduce the Marxist approach to the problems of social behaviour from Marx's analyses of the social implications accompanying the production of goods, as they are found in the Manuscripts of „Grundrisse“. In the author's opinion it is exactly on the basis of Marx's analysis of the special case of the social actors' behaviour that general principles of the theory of social behaviour can be formulated. These principles

1. consequentially respect the basic propositions of historical materialism;
2. they are applicable not only in criticizing Homans' theory of social exchange but also in criticizing phenomenological and interactionist conceptions of behaviour, inclusive of the theory of social roles;
3. they demonstrate the illuscriness of efforts aimed at finding, in accord with Weber, an area eluding the possibilities of Marxist analysis in the category of social behaviour itself.

**Poznámky k diskusii sovietskych teoretikov
k otázkam vymedzenia sociálno-profesijnej
skupiny inteligencie v socialistickej
spoločnosti**

EVA GNOTHOVÁ
Vysoká škola politická ÚV KŠČ,
Bratislava

Vymedzenie postavenia sociálnej skupiny inteligencie v sociálno-triednej štruktúre socialistickej spoločnosti má veľký význam pre spoločenskú prax, a preto sa tento problém stal stredobodom pozornosti mnohých sovietskych teoretikov. Potvrďuje to i skutočnosť, že v minulosti sa na základe populárneho výkladu marxizmu-leninizmu vytvárali čiastočne zjednodušené názory o sociálno-triednej štruktúre socialistickej spoločnosti ako o štruktúre pozostávajúcej z robotníckej triedy, triedy družstevných roľníkov a sociálnej skupiny inteligencie.(1) V dôsledku tohto zobrazovania sociálnotriedneho zloženia socialistickej spoločnosti vznikli predstavy, ako keby bolo možné celú socialistickú spoločnosť bezozbytku zadeliť buď do robotníckej triedy, triedy družstevných roľníkov, alebo do sociálnej skupiny inteligencie. V tomto prípade sa nebrala do úvahy skutočnosť, že vedľa oboch tried a sociálnej skupiny inteligencie existuje ešte pomerne dosť početná *sociálna skupina ostatných zamestnancov* (t. j. zamestnancov po odpočítaní robotníkov).

Zaužívané zobrazenie sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti(2) nutne vyvoláva otázku, v čom spočívala príčina zjednodušeného chápania sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti. Je pravdepodobné, že základný problém bol vyvolaný snahou poukázať predovšetkým len na hlavné články sociálno-triednej štruktúry sovietskej spoločnosti. A hlavnými článkami sú, samozrejme, triedy a sociálno-profesijná skupina inteligencie vzhľadom na to, že robotnícka trieda sa pri budovaní nového spoločenského zriadenia musí nutne opierať o vedu. Predovšetkým príslušníci týchto dvoch tried a sociálnej skupiny inteligencie sú podstatou dynamického vývoja socialistickej spoločnosti a pod vedením robotníckej triedy sa aktívne zúčastňujú na plnení úloh súvisiacich s jej ďalším rozvojom. Zachytenie len hlavných článkov sociálnej štruktúry socialistickej spoločnosti bolo zrejme veľmi prijateľné i pre štatistické nazeranie na členenie spoločnosti.(3) Skutočnosť je však taká, že do týchto troch hlavných článkov nemôžeme zadeliť všetko obyvateľstvo. Nutne musíme brať do úvahy existenciu sociálnej skupiny ostatných zamestnancov, ktorá sa v sociálno-triednej štruktúre neuvádza z toho dôvodu, že v politickom hnutí nie je schopná vystupovať ako samostatný homogénny celok. Na druhej strane je faktom, že i napriek značnej sociálnej diferenciacii je skupina ostatných zamestnancov v socialistickej spoločnosti vedená robotníckou triedou a jej avantgardou — komunistickou stranou.

(1) Tieto názory viedli k určitému redukeionizmu, ktorý sa okrem iného prejavil v päťdesiatych rokoch v prácach učebnicového charakteru, viď napr. [Konstantinov 1949]. Podobne bolo možné stretnúť sa s týmito názormi v preložených učebniciach, používajúcich vtedy v Československu.

(2) Proti marxisticko-leninskému poňatiu sociálno-triednej štruktúry socialistickej spoločnosti vystúpil u nás hlavne v druhej polovine šesťdesiatych rokov rad predstaviteľov predovšetkým pravicového revizionizmu. K tejto problematike viď kritickú analýzu obsiahnutú v práci: Hrzal, L. — Netopilík, J.: *Ideologický boj ve vývoji české filozofie v r. 1945 — 1972*. Praha, Svoboda 1983.

(3) Pravdepodobne preto sa uchopil tejto štatistickej interpretácie štruktúry socialistickej spoločnosti i F. V. Konstantinov.